
Віктор Горобець

**“...НАМ ЗГІДНО ЗВИЧАЮ ДАВНЬОГО НАШОГО,
ТОГО ГЕТЬМАНА ОБРАТИ, КОГО ВСЕ ВІЙСЬКО
ЛЮБИТЬ”. ЕЛЕКЦІЙНІ ЗМАГАННЯ НА ЛІВОБЕ-
РЕЖЖІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 60-Х РР. XVII СТ.**

Ескалація суспільно-політичної напруги в українському суспільстві на початку 1660-х рр., поштовхом до якої послужило укладення урядом Ю. Хмельницького Чуднівського договору з королем і Річчю Посполитою, породила в козацькій Україні принципово нову політичну реальність. Її відмінними рисами стало те, що до цього часу територіально єдине Військо Запорозьке розпалося на дві автономні одна від другої частини, кожна з яких стала тереном локальних соціополітичних протистоянь, з власними політичними і соціальними ідеалами та своїм баченням шляхів їх досягнення.

Щоправда, варто зразу ж зауважити, що передвісники такого поділу проступали вже доволі давно. Принаймні, історичні джерела дозволяють чітко виділити межу політичних розходжень правобережного і лівобережного козацтва уже з другої половини 1650-х рр., коли чи не вперше було документально зафіксовано наявність принципових ідейних розходжень представників різних регіональних розгалужень козацтва, зокрема з приводу рішення російського уряду щодо запровадження в українських містах воєводського управління.* Невдовзі ідейні розходження лівобережного і правобережного козацтва реалізувалися на практиці під час антигетьманського повстання, що вибухнуло на Сіверщині та Переяславщині восени 1659 р. Наступною в часі ланкою свідчень протилежності політичних позицій регіональних еліт стали колізії навколо визначення місця проведення Генеральної ради 1659 р., коли царський повноважний представник, вочевидь, зважаючи саме на ступінь лояльності обивателів Лівобережжя до династії Романових, а не на географічну віддаленість Трахтемирова, наполягав на скликанні зібрання у Переяславі¹, усвідомлюючи той факт, що від

кількісного превалювання представників тієї чи іншої регіональної групи козацтва на раді значною мірою залежать її перебіг та результати.

Розрізняючи регіональну різновекторність політичних устремлінь представників козацьких еліт Правобережжя та Лівобережжя, неприпустимим спрощенням історичних реалій виглядало б тлумачення її причин лише крізь призму географічних наближення та, відповідно, віддалення від Москви та Варшави, а отже — реальних можливостей останніх ефективно мілітарно впливати на ситуацію в тому чи другому регіоні. На нашу думку, значно більшою мірою ситуацію обумовлювали особливості соціального обличчя козацьких полків. На Правобережжі провідні ролі відігравали представники так званого “старинного” козацтва та покозаченої шляхти, які політично та економічно — своїми майновими інтересами — були тісно пов’язані з цим регіоном ще з дореволюційних часів. А Лівобережжя, після ліквідації тут магнатського фільваркового господарства, стало місцем концентрації козаків-неофітів. Годі говорити, що політична культура останніх, перспективи включення їх до соціополітичних структур Речі Посполитої, а отже й політичні устремління суттєво різнилися від перших. Саме відсутність будь-яких перспектив зберегти за собою набутий в роки революції соціальний статус та майнові надбання в разі повернення Лівобережжя під владу польського короля створювали головну перепону для підтримки задніпровськими козаками дій козацької старшини, що на початку 1660-х рр. гурпувалася навколо особи Ю. Хмельницького.

Восени 1660 р. наказним гетьманом Лівобережної України був колишній переяславський міщанин, а наразі наказний полковник переяславський Яким Сомко, котрий булаву наказного гетьмана отримав від Ю. Хмельницького (останній доводився його племінником), коли той влітку цього ж року спільно з російським воєводою В. Б. Шереметьєвим вирушав у похід проти польсько-кримських військ². Після укладення Ю. Хмельницьким Чуднівської угоди 1660 р. Я. Сомко відмовився визнавати її правомірність і справу на Лівобережжі повів таким чином, аби втримати край під зверхністю

російського царя. І тут вельми складно встановити, що диктувало Сомкові саме таку лінію поведінки: особисті та соціальні інтереси чи політичні амбіції, або ж тверезі оцінки співвідношення політичних і військових сил в регіоні, соціальних симпатій та антипатій лівобережного козацтва. Єдине, що не викликає сумнівів, так це те, що перед наказним гетьманом певний час стояла дилема — до якого прилучитися берега: польського чи московського. Інакше не пішов би серед царських воєвод розголос про наміри Я. Сомка зрадити царя і напасти зі своїми козаками 22 жовтня (с. с.) на царських ратників, що перебували в Переяславі. Принаймні, саме такою інформацією ділився переяславський воєвода В. Волконський з главою російської військової адміністрації в Україні белгородським воєводою Г. Ромодановським³.

Успішно відбивши взимку та навесні 1661 р. наступ правобережних полків, підсилених коронними військами та кримською ордою, наказний гетьман спромігся навіть вторгнутися на Правобережжя, здійснивши вилазку під Трахтемирів і Стайки, та повернути на бік царя південні лівобережні полки — Лубенський, Прилуцький і Миргородський, а згодом — Полтавський⁴. Після цього, наприкінці квітня 1661 р., Сомко скликав в с. Бикові під Ніжином елекційну раду, аби отримати санкцію лівобережного козацтва на закріплення за собою гетьманських повноважень.

В роботі Биківської ради 1661 р. взяли участь представники лівобережних Ніжинського, Прилуцького, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Чернігівського та частини Полтавського полків, а також слобідських — Охтирського, Острозького та Сумського*. На раді в Бикові були також присутніми й представники російської влади, зокрема, могилівський воєвода С. Д. Змієв. Більшість виборців підтримали кандидатуру переяславського полковника і наказного гетьмана Я. Сомка, в той час, як представники одного з найбільших лівобережних полків - Ніжинського - відстоювали кандидатуру свого полковника Василя Золотаренка (Васюти). Як можна зробити висновок з дій і заяв В. Золотаренка у попередні та пізніші часи, політичні програми претендентів мало чим різнилися одна від одної. Обидва старшини виступали за

автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя, майже тотожною була і їх соціальна опора, подібними — шляхи сходження на політичний Олімп, із-за родинної близькості до гетьмана Б. Хмельницького. Тобто, в політичному плані Я. Сомко і В. Золотаренко не виступали політиками-антагоністами, а в соціальному — представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Природа конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також суперництві регіональних угруповань старшини Переяславщини та Сіверщини.

Пояснити феномен В. Золотаренка, котрому підтримка лише одного полку дозволила піти всупереч волі решти, принаймні, 5–6 полків, неможливо, якщо знехтувати інформацією М. Костомарова про те, що навесні 1661 р. за спиною ніжинського полковника стояв не хто інший, як ніжинський протопіп Максим Филімонович⁵, політичні акції котрого, особливо в очах Москви, в цей час стрімко пішли вгору. Дійсно, отець Филімонович вже здавна перебував у досить дружніх взаєминах з родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів — Івана у виправі на Білорусь, і, згідно гіпотези М. Грушевського, там опікався не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до складу його штабу, більше того — мав значний вплив на формування його намірів і тактичних планів⁶. Саме під час Білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні контакти з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Олексію Михайловичу і зробитися *persona grata* в Москві⁷. Ще більше отець Максим зміцнив свої позиції в придворних колах під час подій, пов'язаних з антигетьманським повстанням на Лівобережжі 1659 р. та поверненням лівобережних мешканців на бік московського монарха. Після цього, згідно твердження відомого дослідника історії церкви В. Ейнгорна, ніжинський протопіп стає “вухами й очима” російського уряду в Україні⁸. А 4 травня (с. с.) 1661 р. митрополит крутицький Пітірім висвячує Максима Филімоновича під іменем Мефодія на єпископа мстиславського й оршанського. Зразу ж після посвячення в єпископи Мефодія було проголошено місцеблюстителем київського митрополичого сану. Зважаючи на те, що новий місцеблюститель своїм стрімким злетом

повністю завдячував Москві, а гроші на утримання єпископського двору отримував з царської скарбниці, і припинення цього фінансування означало б не лише фінансове, а й політичне банкрутство владики, уряд Олексія Михайловича міг нарешті відчутти себе гарантованим від будь-яких несподіванок в Україні⁹.

Оскільки процес творення "українського Никона" співпав у часі з активністю Я. Сомка у справі реалізації своїх амбітних намірів, було б доречно вважати, що саме закулісні інтриги М. Филімоновича спочатку підштовхнули Васюту до проголошення своїх претензій на гетьманство, як це вважав М. Костомаров, а згодом — переконали Москву не визнавати гетьманських повноважень Я. Сомка, аби тим самим надати місцеблюстителю особливого статусу в суспільно-політичному житті Лівобережжя. Крім того, значну вагу у справі ігнорування Москвою гетьманських претензій переяславського полковника мали поголоски щодо можливості повернення Ю. Хмельницького під зверхність царя, що вельми багато важило у політичних розрахунках царського оточення. В Москві надавали важливе значення надісланому Юрієм власноручно листа зі своїм посланцем Михайлом Суличенком, в якому він виправдовував свої дії осені 1660 р. винятково тиском з боку правобережних полковників, а також висловлював намір повернутися під царську зверхність. Відправляючи в Україну наприкінці червня 1661 р. стольника Ф. Протасєва, російський уряд наказував йому схилити Я. Сомка до того, аби він звернувся з листом до свого племінника, переконуючи його в царській милості та гарантуючи прощення усіх попередніх провин, пожалування "містечка Гадяча з усіма до цього належностями, як перед тим володів батько його..."¹⁰

Найближчі співробітники єпископа Мефодія — протопопи С. Адамович і Г. Бутович — також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі і не передавати гетьманську булаву жодному з претендентів, а зачекати на повернення "на шлях істини" Ю. Хмельницького разом з правобережними козаками — "...авося де поверніться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з Задніпровськими черкаси..." Вибори ж на гетьманство Я. Сомка чи

В. Золотаренка, на думку духовних осіб, могли спричинити “...на обидва боки [...] замішання...”¹¹

За такої непевної суспільно-політичної обстановки уряд Олексія Михайловича в середині 1661 р. витримує досить тривалу паузу в українських справах, не визнаючи при цьому результатів Биківської елекційної ради та не поспішаючи форсувати елекційний процес взагалі. Пріоритетним завданням російської політики в Україні на той час стає проблема політичного реваншу на Правобережжі, через повернення під “високу царську руку” гетьмана Юрія Хмельницького та всього Війська Запорозького. Тимчасове політичне керівництво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, на котрого покладалося і завдання повернення правобережних козаків на “шлях істини”. Позитивне завершення задуманого Москвою плану повинно було не лише допомогти досягти реваншу в боротьбі з Річчю Посполитою, а й стабілізувати ситуацію на Лівобережжі та зняти питання політичного лідерства в краї.

Козацька еліта Лівобережної України, хоч на позір і підтримувала наміри Москви та православного духовенства, в дійсності, як уже відзначалося вище, не припиняла з’ясовувати між собою стосунки та дискредитувати в очах московського керівництва своїх суперників, намагаючись у такий спосіб використати наданий долею час для того, аби зміцнитися політично й закріпити за собою елітарне становище в краї в умовах, коли стара еліта — шляхта і навіть новонароджена, але більш легітимна, зважаючи на її напіврицарський статус у попередні часи, її гілка — “старовинне” козацтво, виявилися в переважній своїй більшості усунуті від участі в цих міжкланових розбірках. Вельми показовим у цьому відношенні є спостереження московського дяка І. Пескова, котрий восени 1661 р. інформував Москву: “...нині на цьому боці Дніпра *старих добрих козаків* (вид. нами. — В. Г.) немає, і кращі хто в них наказні полковники втікачі із-за Дніпра: Пилипець Уманець з братом Васютою, та Зражевський й інші ж такі”. З усього цього І. Песков робив логічний висновок: “А нині гетьману і бути не має біля чого”¹².

Діаметрально протилежної позиції дотримувалося новонароджене задніпровське панство, яке факт свого політичного лідерства в краї прагнуло закріпити його правовою легітимацією.

Зіткнувшись з протидією своїм честолюбним задумам з боку ніжинців, Я. Сомко не припинив своїх старань, спрямованих на оволодіння гетьманською булавою, і вдався за допомогою до найбільш вірогідного за тих умов арбітра — московського царя, закликаючи його надіслати в Україну для керівництва елекційною радою свого повноважного представника, аби в його присутності “...нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить...”¹³ Очевидно, що, запрошуючи царського представника в Україну, наказний гетьман розраховував на підтримку останнім саме його кандидатури. Така впевненість базувалася як на вірній службі цареві в попередні часи (навіть царські воєводи, доповідаючи в Москву про ніби-то існування в нього намірів зрадити московського монарха, визнавали відсутність будь-яких хитань у його поведінці в минулому — “...по сех мест служил... не по сим словам, у дела дурна за ним не примечено...”¹⁴), так і різного роду дрібні послуги царській адміністрації в часи біжучі (наприклад, грошові позички воєводам “на плаття” ратним людям тощо)¹⁵. Досить часто листуючись з Москвою, наказний гетьман не лише переконує царське оточення у своїй незаперечній вірності та, натомість, дискредитує основного на той час конкурента — В. Золотаренка, а й порушує клопотання про перебирання на себе певних гетьманських повноважень ще до проведення повторної елекційної ради. Зокрема, Я. Сомко клопочеться про те, аби прибутки, які раніше йшли на обслуговування потреб гетьманів, “...в теперішній час йому для посольських і всяких видатків...” збирати¹⁶.

З плином часу шанси на політичне вирішення проблеми належності Правобережжя до сфери впливу Москви невпинно маліли. Тим не менше, це не додавало шансів Я. Сомку на успіх у боротьбі за булаву лівобережного гетьмана. У другій половині року на адресу наказного гетьмана випадає цілий шквал доносів з боку конкурентів у боротьбі за пальму першості в Україні, котрі звинувачують його в “неминучій думі” завдати “...велику шкоду цілості всього право-

слав'я". Особливу активність у справі дискредитації наказного гетьмана виявляє кошовий отаман Іван Брюховецький, котрий "розкриває" наміри Я. Сомка перед белгородським воєводою князем Г. Г. Ромодановським, полковником царської армії Г. Косаговым та дяками Посольського приказу. Прибувши до Києва, аби добути тут необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрічається з місцєблюстителем митрополичої кафедри і переконує його в тому, що Я. Сомкові не можна довіряти, оскільки він готує зраду¹⁷. Цілком ймовірно, що й київський воєвода князь Ф. Ф. Куракін, доносячи в Москву 21 вересня (с. с.) 1661 р. на Я. Сомка, котрий ніби-то закликав Ю. Хмельницького, "...щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра..."¹⁸, джерелом інформації мав не кого іншого, а Івана Мартиновича.

Мотиви такої ретельної пильності кошового отамана за діями Я. Сомка та наполегливості у розкритті ніби-то справжніх їх намірів перед російською адміністрацією не важко реконструювати, взявши до уваги той факт, що саме в цей час І. Брюховецький добивається проголошення себе "запорозьким (кошовим) гетьманом". Акція мала чітко виражене політичне підґрунтя, а саме: протиставлення влади кошового гетьмана владі наказного лівобережного реґіментаря, оприлюднення кошовим власних політичних амбіцій щодо верховенства над усім Військом Запорозьким. Зрозуміло, що значення акції не обмежувалося декларуванням лише особистих претензій Івана Мартиновича, а й засвідчувало прагнення січового товариства повернути свій колишній політичний вплив серед козацтва¹⁹.

Зерна міжусобної боротьби, посіяні навесні 1661 р., впали на досить благодатний ґрунт і дуже скоро дали доволі дружну парость. Так, восени в опозицію до Я. Сомка стає один з найбільш авторитетних лідерів поміркованої течії промосковськи налаштованого сегменту козацької еліти київський полковник Василь Дворецький. Не відчуваючи в собі достатньо сил, аби самотужки здолати опір наказного гетьмана, опозиціонери вдаються до спроб об'єднати свої зусилля, зокрема, кроки назустріч один одному роблять В. Золотаренко та І. Брюховецький. Враховуючи соціальні

бази ніжинського полковника і кошового гетьмана та, відповідно, соціальні гасла, під якими вони йшли на вибори, їхнє блокування виглядало досить химерним й було абсолютно нежиттєздатним.

Тим часом безперспективність продовження гри з Ю. Хмельницьким, а також одностайність лівобережної старшини щодо необхідності зміцнення козацької влади на Лівобережжі через обрання повноправного регіментаря схиляють московське керівництво до перегляду свого ставлення до проблеми гетьманської елекції, і в середині квітня 1662 р. уряд Олексія Михайловича ухвалює рішення про відправку в Україну бояр князя Ф. Ф. Волконського і князя Ф. Ф. Куракіна та окольничого князя Г. Г. Ромодановського для участі в роботі елекційної генеральної ради²⁰.

Незважаючи на очевидну прихильність Москви до своєї особи, кошовий гетьман, усвідомивши виняткову роль єпископа у перебігу політичних процесів на Лівобережжі та особливо у ставленні московського керівництва до них, навесні 1662 р. активізує свою діяльність, спрямовану на “завоювання” душі і серця “богомольця царського” (як називали місцєблюстителя на той час в офіційній кореспонденції з Москви). Протягом досить короткого проміжку часу він надсилає в митрополічу резиденцію, декілька листів, в яких переконує місцєблюстителя ні в якому разі не довіряти Я. Сомку, оскільки той “морочить усіх гірше цигана”. Наказного гетьмана Іван Мартинович називає не інакше, як “зрадником”, стверджує, що він, разом з іншою “городовою” старшиною, у погоні за гетьманством до решти зруйнує Україну. Не обмежуючись самою лише дискредитацією свого супротивника, кошовий вдається до вельми вдалого — з огляду на нагальні потреби його політичної гри — ходу, а саме: висловлюється за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф. М. Ртищеву: “...нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і бережіння...”²¹

Пропозиція І. Брюховецького стосовно передачі управління Україною Ф. М. Ртищеву в тактичному плані виглядала досить

виграшною, принаймні, у двох вимірах: демонструвала політичну безкорисливість кошового гетьмана, а також обіцяла непогані політичні перспективи місцеблюстителю, оскільки саме цей окольничий царя перебував у близьких стосунках з українським духовенством і захищав його інтереси при дворі Олексія Михайловича²².

Тим часом на середину весни 1662 р. підходили до завершення військові приготування Ю. Хмельницького до чергового походу на Задніпров'я. Ситуація вимагала від лівобережної старшини вживання негайних кроків у відповідь. Я. Сомко, прагнучи зміцнити своє становище політично (що, варто зазначити, було досить актуальним завданням з огляду на воєнну загрозу із Заходу), вирішив далі не чекати на задоволення Москвою порушених ним у листі від 21 лютого (с. с.) клопотань про відрядження царських бояр на раду і скликав лівобережну старшину до Козельця на 14 квітня (с. с.) для проведення елекційної ради. На раді в Козельці, куди з'їхалися полковники "...не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи"²³, наказний гетьман домігся від старшини проголошення себе повноправним регіментарем. На раду було запрошено місцеблюстителя Київської митрополії, натомість не допущено представників царської адміністрації. Зважаючи на дану обставину, єпископ Мефодій закликав старшину не поспішати з проведенням елекції, але врешті-решт під тиском Я. Сомка та його прибічників скріпив результати виборів святковим богослужінням у місцевому соборі.

Таким чином, після проведення виборів на раді в Козельці місія царського представника в елекційному процесі зводилася б до передачі булави і прапора вже обраному гетьманові. Відсутність московських бояр на раді була витлумачена єпископом Мефодієм, а згодом і урядом Олексія Михайловича як ознака нелегітимності вибору Я. Сомка на гетьманство*. Все вказувало на те, що Я. Сомко та вища козацька старшина, яка була на той час його головною опорою, повели справу таким чином, аби зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити участі запорожців у вирішенні справ, що стосувалися устрою та політики Лівобережного Гетьманату. Зразу ж після обрання на

гетьманство Я. Сомко поставив перед учасниками ради вимогу про те, аби всі полковники на письмі зобов'язалися виконувати волю гетьмана. В тому випадку, коли хто-небудь з них наважився б виявити непослух своєму регіментареві, останній, з ради з іншими полковниками, отримував би право карати свавільника на смерть, не ставлячи при цьому до відома царя* .

Отже, навесні 1662 р. Я. Сомко та його оточення прагнули повернутися до ситуації, яка існувала до жовтня 1659 р., тобто часу накинення О. М. Трубецьким нових договірних умов урядові Ю. Хмельницького. Прикметно, що вимоги щодо посилення гетьманської влади, поставлені на раді в Козельці щойно обраним регіментарем, за своєю суттю повторювали ті, які старшина, що згуртувалася восени 1659 р. навколо особи Ю. Хмельницького, висувала напередодні проведення генеральної ради в Переяславі в Жердівських статтях²⁴.

Незалежність позиції лівобережного гетьмана досить виразно демонструвала і його політика в економічній сфері. Зокрема, на Козелецькій раді дебатовалося й таке вкрай важливе питання тогочасного господарського життя краю, як обіг на його теренах російських мідних грошей. Як відомо, впровадження урядом Олексія Михайловича маловартісних мідних грошей спровокувало бунти в Москві, але, незважаючи на це, російське керівництво плекало плани вирішити за їх допомогою проблему платіжної кризи в розрахунках за отримані на Лівобережжі царськими ратниками провіант і фураж. І хоч посланець Я. Сомка до Москви протопіп В. Бабський стверджував у Посольському приказі, що ініціаторами обговорення цього питання на раді виступили старшини ніжинського полковника В. Золотаренка, а переяславці, навпаки, заявляли про свою готовність вірно служити цареві навіть у тому випадку, коли він буде жалувати їх грішми, зробленими із шкіри, але саме козаки Я. Сомка три тижні по тому відмовилися отримувати царське пожалування у вигляді мідних монет²⁵. Вже згадуваний раніше дяк Посольського приказу І. Песков також доносив у Москву, що Я. Сомко, як тільки "...учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними..."²⁶

Але взявши настільки різку тональність у стосунках з російською адміністрацією, Я. Сомко явно в недостатній мірі подбав про підтримку своїх дій всередині України, хоч би в середовищі козацької старшини. На відміну від одного зі своїх попередників — гетьмана І. Виговського, котрий, розпочинаючи боротьбу з наступом царського уряду на автономію Гетьманату, восени 1657 р. на Корсунській раді обіцяв старшині допустити її до вирішення найважливіших соціополітичних проблем²⁷, Я. Сомко спробував негайно вжити заходів, аби зміцнити гетьманську владу та обмежити старшинське всевладдя. Зважаючи на стан тогочасної дисципліни у Війську Запорозькому, поглиблення відцентрових тенденцій у розвитку політичних процесів, посилення проявів отаманства та анархії, кроки новообраного гетьмана були вельми необхідні, але вони неминуче провокували спротив тих, проти кого були спрямовані, — заслужених козацьких полковників, кожен з яких почував себе ображеним стрімким злетом Я. Сомка на горішній щабель службової ієрархії Війська Запорозького і не бажав, щоб його влада була якимось чином обмежена в межах ввіреного полку. Саме тому один з найбільш впливових лівобережних старшин чернігівський полковник Оникій Силич* ще під час Козелецької ради демонстрував своє невдоволення від дій Я. Сомка, спрямованих на посилення гетьманської влади над полковниками, а після від'їзду з Козельцю відправив єпископу Мефодію листа, в якому засуджував поведінку гетьмана²⁸. Ще більш виразно антигетьманську позицію зайняв ніжинський полковник Василь Золотаренко. Повернувшись з елекційної ради, В. Золотаренко заявив, що Я. Сомко силою заволодів гетьманською булавою, а тому він не має наміру виконувати його накази²⁹.

Заяви ніжинського полковника відкрито підтримував і місцєблюститель Київської митрополії, котрий по завершенню Козелецької ради не повернувся до Києва, де в нього склалися напружені стосунки з місцевим воєводою І. А. Ржевським, а поїхав до В. Золотаренка в Ніжин. Звідти єпископ Мефодій відправив до Москви повідомлення про перебіг ради, де звертав увагу на компрометуючі Я. Сомка епізоди її проведення та, зрештою,

рекомендував урядові Олексія Михайловича результати виборів визнати недійсними, гетьманського звання за переяславським полковником не підтверджувати, оскільки своїми "свавіллями" і "насильством" він вочевидь показав, що від нього можна чекати чого завгодно, навіть найгіршого. Крім того, місцєблюститєль просив якнайшвидше прислати в Україну уповноваженого царського боярина для проведення "справжньої" елекційної ради. Одночасно Мефодій проінформував про перебіг подій у Козельці царських воєвод, що несли службу в лівобережних містах, та застеріг їх жити "з острахом", оскільки від Я. Сомка тепер можна чекати "злого"³⁰. Близький за тональністю лист до Москви відправив і В. Золотаренко, котрий також застерігав оточення Олексія Михайловича, що результати козелецьких подій можуть мати негативні наслідки³¹. 3 травня 1662 р. (с. с.) воєвода Г. Г. Ромодановський також відправив до Москви отримані ним листи І. Брюховецького та І. Сірка, в яких говорилося про зрадливі наміри переяславського полковника та містилися перестороги бути з ним надзвичайно пильними, аби не дозволити Я. Сомку вчинити так, як це свого часу зробив І. Виговський³².

Наскільки "самовільні" дії Я. Сомка роздратовали московських політиків, можна пересвідчитись з чорнового тексту царської грамоти до нього, виготовленої в Посольському приказі. Зокрема, у ній містилися такі не вельми дипломатичні звороти, як "...смел дерзнуть учинился гетманом [...] забыв нашу великого государя милость и жалованья и прежнее свое к нам великому государю [...] обещаніе и верную свою службу, чего мы, великій государь, о таком скоровратительном дел от вас не чаяли"³³.

У відправленому Г. Г. Ромодановському наказі про його участь у виборах лівобережного реґіментаря йшлося про негайну виправу в Україну та підготовку елекційної ради. На вибори князь мав запросити передовсім "богомольця" Мефодія, а також наказного гетьмана Я. Сомка, полковників В. Золотаренка, О. Силича, інших "усіх полковників цього боку Дніпра". Окремо наголошувалося на необхідності закликання на вибори кошового гетьмана І. Брюховецького та запорозьку старшину.

Згідно царського наказу, генеральна рада мала відбутися в Прилуках, або деінде, де воєводи здасться вчинити те “пристойно”. Князеві Г. Г. Ромодановському найліпшим місцем проведення ради видався прикордонний з Російською державою Зіньків, звідки він відправив запрошення місцеблюстителю та вищій старшині, тільки-но вступивши на Лівобережжя. Вибір Зінькова, як місця проведення генеральної ради, виглядав явно невдалим. Мало того, що це містечко було незначних розмірів (а перед тим, у первісному варіанті царської грамоти до Я. Сомка, останньому ставилося в провину серед іншого й те, що він “...смел дерзнуть учинитися гетьманом *в малом городке*”), так, до того ж, в такому, що було розташоване на периферії Гетьманату, на кордоні зі Слобожанщиною. І зважаючи на загрозу вторгнення супротивника з правого боку Дніпра, скупчення полків у Зінькові, по меншій мірі, виглядало б нерозважливо.

Тим не менш, на запрошення воєводи відгукнулися єпископ Мефодій та полковник В. Золотаренко, котрі вже наприкінці червня 1662 р. прибули до Зінькова³⁴. Решта козацької старшини виявила набагато менше ентузіазму. Очевидно, що кадрові перестановки, зроблені Я. Сомком під час або зразу ж по завершенні Козелецької ради, сприяли зміцненню прогетьманської партії в середовищі козацької еліти Лівобережжя. Свідченням цьому служить і відправлений до Москви 13 травня (с. с.) колективний лист вищої старшини, в якому містилися скарги на протиправні дії єпископа Мефодія, внаслідок намовлянь котрого В. Золотаренко перестав підкорятися Я. Сомку, а І. Брюховецький самочинно проголосив себе гетьманом. Зважаючи на небезпеку, яка загрожувала Україні, автори листа просили дозволу карати свавільників, а також судити їх ідейного наставника М. Филімоновича. Послання до Москви цього разу підписали лубенський полковник Андрій Пирський, прилуцький — Федір Терещенко, переяславський — Опанас Щуровський, зіньківський — Василь Шиман-Шиманський, іркліівський — Матвій (Матяш) Папкевич, київський — Семен Третяк, наказний миргородський — Григорій Гладких, за чернігівського полковника підпис поставив один з його сотників³⁵. Як бачимо, відсутні підписи

полковників ніжинського (що було цілком природно, з огляду на позицію В. Золотаренка), кременчуцького (факт відсутності підпису Костя Гавриленка є незрозумілим, оскільки в інших акціях гетьмана він брав участь), а також полтавського — Дем'яна Гуджола. Трохи згодом, 22 травня (с. с.) Д. Гуджол звернувся з листом до Я. Сомка, запевняючи його у своїй лояльності і готовності до виконання гетьманських наказів, а також висловлюючи, як видно з контексту листа, базовані на певній інформації надії стосовно готовності В. Золотаренка визнати зверхність Сомка³⁶.

З листа полтавського полковника також випливає, що по завершенню Козелецької ради гетьман спробував повторити хід, апробований у ході боротьби з опозицією його попередником І. Виговським восени 1657 р., коли він віддав наказ блокувати Запорозжя, перекривши шляхи довозу туди продовольства та припасів, а звідти — витоків бунтівних настроїв. У травні 1662 р. Я. Сомко відправив до Переволочни охотницький полк Романа Бувайла, наказавши йому перекрити шляхи, що вели на Січ, а також спалити човни та плоту, якими користувалися запорожці. Очевидно, що дана акція проходила одночасно з вигнанням російських воєвод з південних лівобережних міст — звідти, де їх присутність не була передбачена Переяславською угодою 1659 р. Однак наслідки блокування Низу гетьманцями виявилися досить плачевними: полковника Р. Бувайла невдовзі в Полтаві було захоплено в полон та передано в кайданах белгородському воєводі, його осавула Якіма "...з іншим товариством без жалю побито, і ще мало не живих в яму покидано, де мучилися покійні, аж поки померли в землі..."³⁷

Після цього прикрого непорозуміння протистояння загострюється ще більше: Я. Сомко, замість того, щоб їхати до Зінькова на організовану Г. Г. Ромодановським раду, 30 травня (с. с.) відправив до Москви скаргу на протиправні дії белгородського воєводи, котрий єпископа Мефодія і полковника Васюту "на зле приводить", втручається у "військові права запорозькі" тощо. Із-за цього гетьман просив відкликати окольничого з України, заборонити йому брати участь у роботі козацької ради. Я. Сомко також домагався, щоб Олексій Михайлович розпорядився усунути від

елекційного процесу й єпископа Мефодія, аби згідно “...стародавніх предків наших урядством йшло...”³⁸

Втративши із-за військового вторгнення на Лівобережжя військ Ю.Хмельницького влітку 1662 р. та небажання йти на поступки Я.Сомку час для організації генеральної ради, Г. Г. Ромодановський восени був змушений повернутися в межі Російської держави, до Белгорода. Після від’їзду з Лубнів воєводи місцеблюститель Київської митрополії не повернувся ні в Київ, до місця митрополичого осідку, ні до Ніжина, де його чекав соратник по боротьбі з Я. Сомком полковник В. Золотаренко, а попрямував до Гадяча, де квартирувався зі своїми прибічниками новий фаворит гетьманської гонки — кошовий гетьман І. Брюховецький. Прискіпливий дослідник біографії М. Филімоновича російський історик Г. Карпов стверджував, що симпатії місцеблюстителя до кандидатури Івана Мартиновича визначилися вже наприкінці квітня 1662 р., коли він отримав від кошового гетьмана заманливі пропозиції щодо обмеження владних прерогатив козацької старшини. Після цього ніби-то єпископ лише чекав зручної нагоди для того, аби залишити табір В. Золотаренка, і приводом для цього стало запрошення Г. Г. Ромодановського на раду³⁹.

Водночас демонстрація єпископом Мефодієм своїх нових політичних симпатій підштовхує до різкого політичного реверсу і його вчорашнього союзника — ніжинського полковника В. Золотаренка. Довірена особа місцеблюстителя ніжинський протопіп С. Адамович восени 1662 р. доносить у Москву, що полковник Васюта почав зноситися з Я. Сомком і мати з ним часті таємні наради в Ніжині та Ічні⁴⁰. На одній з таких нарад, тепер уже згідно свідчень І. Брюховецького, вчорашні опоненти лівобережного гетьмана, найбільш впливові на той час політичні фігури Сіверщини полковники В. Золотаренко та О. Силич, ніби-то, підтвердили вибір Я. Сомка на регіментарство⁴¹.

Доволі неясними залишалися й перспективи розвитку стосунків Лівобережного Гетьманату з Правобережним. Восени 1662 р. дедалі правдоподібнішими ставали чутки про остаточні наміри Ю. Хмельницького зректися гетьманської булави. Цілком

реальна перспектива відходу Юрія від влади, зрозуміло, відкривала шляхи до нового політичного протистояння на Правобережжі, але водночас привносила певні нові нюанси в протиборство лівобережних і правобережних еліт, породжувала надії лівобережної старшини на можливість перегляду існуючої службової ієрархії Війська Запорозького, в тому числі — визнання польським королем елітарного становища козацької старшини Задніпров'я. Недарма ж по Лівобережжю поповзли чутки, що Ю. Хмельницький зрікається булави в надії, що вона потрапить до рук його дядька — Я. Сомка⁴².

Очевидно, що як ніколи для “кармазинового” козацтва Лівобережжя зросла загроза з боку охлократичної стихії, настроями якої тепер уміло маніпулювали єпископ Мефодій і кошовий гетьман І. Брюховецький. Дана обставина, ймовірно, також сприяла згуртуванню лівобережної старшини навколо ідеї захисту своїх соціальних інтересів. На початку грудня з України надійшла інформація стосовно того, що полковники, котрі у вересні 1662 р. перед белгородським воєводою свідчили про свою підтримку кандидатури І. Брюховецького, після від'їзду з Гадяча перейшли на бік Я. Сомка. Більш того, свавільні дії кошового гетьмана та мародерства його прибічників на волості спричинили появу колективного листа полковників ніжинського В. Золотаренка, переяславського О. Щуровського, ірклівського М. Папкевича, чернігівського О. Силича, прилуцького Д. Чернявського та київського С. Третяка на ім'я Олексія Михайловича, в якому вони скаржилися на зловживання і кривди, завдані людності І. Брюховецьким, а також просили в царя дозволу “...такую злость [...] згромити, аби він самовластія собі як тепер не почитав, універсалів своїх непослушних в міста засилати припинив, рад ні яких на згубу людську не збирав, полковників українних, як то миргородського, зінківського та інших не підневолив...”⁴³

І хоч однастайність позиції вищої козацької старшини (а саме полковники, а не генеральна старшина, як бачимо з аналізу перебігу тогочасних політичних процесів, відігравали провідні ролі у Війську Запорозькому) була дещо порушена заявами полтавського полковника Д. Гуджола, зінківського В. Шимона та миргородського

П. Царенка (тобто — П. Апостола), які відмежовувалися від дій і заяв полковників північних та центральних полків Лівобережжя⁴⁴, розклад політичних сил в Україні не обіцяв московським політикам безпроблемного перебігу елекційної ради та наперед прогнозованих результатів.

Таким чином, попередні розрахунки російського істеблішменту не підтверджувалися на практиці — І. Брюховецький втрачав популярність, натомість Я. Сомко дещо реабілітував себе в очах сіверських старшин. Очевидно, що саме із-за цього в Москві й було ухвалено рішення про перенесення терміну проведення ради на пізніший час. Водночас, аби не провокувати подальше загострення політичного протистояння на Лівобережжі, уряд Олексія Михайловича через стольника Федора Лодиженського передав наказ єпископу Мефодію повернутися з Лубнів до місця митрополичого осідку — в Київ, а кошовому гетьману разом з товариством — на Січ, де він мав перечекати зиму⁴⁵.

Взятий Москвою наприкінці 1662 р. вимушений тайм-аут був необхідний урядові Олексія Михайловича для того, аби остаточно визначитися з оцінкою ситуації в Україні та підтримкою одного з трьох претендентів на гетьманство. З'ясувати обстановку на Лівобережжі спочатку було доручено досвідченому дипломатові Ф. Лодиженському, котрий виїхав в Україну наприкінці 1662 р. Трохи згодом, 10 березня (с. с.) 1663 р., туди ж виїхало посольство князя Д. С. Велико-Гагіна, призначеного офіційним представником царя на елекційній раді, що мала відбутися на початку літа. Ранній від'їзд посольства в Україну з Москви (адже до часу проведення ради залишалося ще три місяці), на наш погляд, якраз і пояснювався необхідністю правильно зорієнтуватися в ситуації, що склалася на Лівобережжі в переддень проведення ради*.

На момент від'їзду посольства Д. С. Велико-Гагіна з Москви керівництву Посольського приказу, очевидно, вже були відомі результати місії стольника Ф. Лодиженського в Україну та, відповідно, його оцінки суспільно-політичних настроїв, що панували в лівобережній частині Війська Запорозького. Передовсім, доповідь Ф. Лодиженського об'єктивно мусила ще більш урізати й без того

доволі куций кредит довіри московського керівництва до Я. Сомка. Адже переяславський воєвода князь В. Волконський інформував стольника про те, що наказний гетьман будує у Переяславі "...без царського указу [...] інший маленький городок (тобто замок. — В. Г.)..." Крім того, за його словами, Я. Сомко запровадив "...по всьому городу великому караули: де государеві люди стоять, тут і черкаси поставив, в усіх місцях з государевими людьми разом; а як і неприятель під містом Юраська Хмельницький з черкаси і з ляхами стояв, в нього такого караулу по місту в той час не було..."⁴⁶ Дії гетьмана переконливо засвідчували його недовіру до царських ратників, і саме так їх і тлумачили Ф. Лодиженський та В. Волконський. Перший з них у розмові з Я. Сомком вказував на те, що без відповідного царського указу не лише не можна споруджувати осібне укріплення в місті, а й думати навіть про те негоже ("...того тебе без государева указу и подумать нельзя...")⁴⁷. Ще більше категоричним був переяславський воєвода, котрий обіцяв у разі продовження Я. Сомком будівництва відправити до нього 1 тис. царських соратників, наказавши перебувати їм при гетьманові⁴⁸.

На вкрай напружені стосунки Я. Сомка з царськими воєводами вказували неодноразові скарги першого на дії московських ратників: "...а сколько наказной гетман Еким Сомко с Федором виделся, безпрестанно по все дни говорил..." Зокрема, гетьман ставив питання про те, аби Олексій Михайлович наказав тримати царських ратників у Переяславі "з переміною щорічною", оскільки вони, прибувши в місто з мідними грішми, нічого на них не можуть купити і, "з чим прийшовши і те проївши [...], крадуть без упину, багатьох без пожитків зробили, жити з ними разом ніяк не можна; буде государевой платні не буде, переменити ратних людей в Переяславі не накаже, і у них де вчиниться якесь дурно..."⁴⁹

Крім фактів непорозумінь з царськими воєводами, тривогу в оточенні Олексія Михайловича, очевидно, викликали і заяви Я. Сомка стосовно його бачення моделі взаємовідносин Війська Запорозького з царем. Будучи прибічником сильної гетьманської влади та приборкання у Війську не лише охлократичних настроїв, а й реальних проявів старшинської олігархії, Сомко ще у середині

1661 р. в розмові з піддячим Приказу таємних справ Ю. Никифоровим вказував на необхідність того, щоб гетьман "...під рукою великого государя будучи в підданстві...", над полковниками мав владу ("быти владательным"), а не так, як про те написано в попередніх статтях, тобто угоді 1659 р.⁵⁰ Зважаючи на той факт, що розмова з Ю. Никифоровим точилася навколо проблеми повернення Ю. Хмельницького в підданство царя, а отже Я. Сомко, ставлячи вимогу про денонсацію окремих положень Переяславських статей 1659 р., мав на меті не розширення власних прерогатив, а зміцнення гетьманської влади взагалі, з впевненістю можна стверджувати, що авторитарна модель побудови Гетьманату була одним з наріжних каменів політичного світогляду гетьмана.

Конкретно Я. Сомко пропонував відмінити передбачений угодою 1659 р. судовий імунітет ряду козацьких старшин, а також застерегти неможливість зносин полковників з царем "мимо гетмана". Висловлювалася думка і стосовно необхідності запровадження інституту постійного царського представника при гетьманові, аби регіментар міг оперативно приборкувати будь-які прояви свавільних дій з боку окремих полковників. А коли б хто не бажав втихомирюватися, щоб гетьман міг скарати його на смерть, "...а дивлячись на те, іншим не кортіло..."⁵¹ Принциповою ілюстрацією політичних поглядів старшини виглядала і його пропозиція щодо побудови на Запорозжі фортеці й розміщення в ній 10 тис. царських ратників з приданою їм артилерією. Цим самими, на думку Я. Сомка, було б вирішено зразу декілька завдань: 1) "закрито" татарські орди в Криму; 2) ліквідовано небезпеку виникнення заворушень на Січі ("...Запорожжя де буде кріпко..."); 3) гарантовано безпеку російським військам, дислокованим у лівобережних містах⁵².

За час, що минув з моменту зустрічі Я. Сомка з Ю. Никифоровим, політичні погляди гетьмана не зазнали суттєвих змін. Як і раніше, він виступає за розбудову стосунків Війська Запорозького з московським монархом на основі угоди 1659 р., але з внесенням до неї певних змін: "...пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не

вільно за вину карати на горло, те де потрібно відмінити; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом б де завгодно стояв і помирав..."⁵³

Чиє гетьманування Я. Сомко сприймав як взірець для розбудови стосунків регіментаря зі старшиною, видно із прикладу, який він наводить для ілюстрації своєї думки: "...Виговський залишив Грицька Гуленицького в Конотопі, а наказав йому за повеління своє померти; а буде того не вчинить, і він дружину і діти його повелить стратити; і Грицько де Гуленицький як його повеління виконував?"⁵⁴ На зауваження Ф. Лодиженського з приводу того, що Г. Гуляницький, разом з І. Виговським, "...забувши Бога і православну християнську віру і вільну свою обіцянку і клятву свою перед святим Євангелієм, зрадив", гетьман зауважив, що провини допустив його "старший" І. Виговський, "...а Грицько виконував волю старшого свого..."⁵⁵

Отже, Я. Сомко в питанні стосунків Війська Запорозького з царем виступав за чітке дотримання принципу васальних взаємин, за яких би їх відносини здійснювалися винятково за гетьманським посередництвом. Тобто, в тому варіанті, як це пропонувалося в Жердівському проекті 1659 р., але було відкинуто в Нових статях Ю. Хмельницького.

У сфері соціальних відносин гетьман відстоював необхідність підтвердження прав і привілеїв козацтва із одночасним впорядкуванням міжстанових взаємин: на весну пропонувалося "...козаки [...] по своїм реєстрам переписати, а селяни собі переписані будуть: реєстрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси..." Необхідність соціальної структуризації суспільства Я. Сомко обґрунтовував тим, що "...нині [...] в тій уособиці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприятель наступає, і козаки старі реєстрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начеб то супроти ворога ходили"⁵⁶.

На тлі таких досить принципових політичних вимог Я. Сомка, програмні положення іншого претендента на гетьманство —

І. Брюховецького, викладені в розмові з Ф. Лодиженським, виглядали абсолютно лояльними і більш, ніж поміркованими. Так, кошовий гетьман обіцяв після проведення “повної чорної ради” всі прибутки, які до цього часу йшли на гетьмана, полковників і старшин, спрямувати в царську скарбницю, щоб вони поступали звідти на платню царським ратникам⁵⁷. Варто відзначити, що цей, поза всяким сумнівом, вельми вдалий популістський хід Івана Мартиновича не був новотвором зими 1663 р. Принаймні, як можна зробити висновок з пізнішої заяви єпископа Мефодія, вже восени 1662 р. під час таємних нарад з місцеблюстителем у Гадячі претендент на гетьманство, начебто, пообіцяв в разі володіння ним гетьманськими клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці⁵⁸.

Особливо варто наголосити на тому, що відмова кошового гетьмана від збирання податків і різного роду поборів не була локальною поступкою суверену, а свідчила про його принципове бачення характеру взаємовідносин Війська Запорозького та російського монарха. Адже І. Брюховецький декларував необхідність відмови гетьманського уряду не лише від отримання прибутків, а й взагалі від претензій на політичну зверхність у суспільстві: “А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] по привілеям королівським і володіли...”⁵⁹ З контексту розмови випливало, що головний результат багатолітньої боротьби козацтва кошовий гетьман вбачав лише у зміні суверена — володільницькі права польського короля мали перейти тепер до російського царя. Зрозуміло, що саме подібним чином тлумачили зміст подій і в Москві, а тому й політичні акції Івана Мартиновича в приказних палатах “білокам”яної” після таких заяв зросли.

Не знехтував кошовий гетьман і можливістю в черговий раз скомпрометувати свого суперника. У розмові з Ф. Лодиженським запорожець наголошував на близьких родинних зв’язках Я. Сомка з теперішнім гетьманом Правобережжя П. Тетерею, котрий, будучи

королівським секретарем і стольником полоцьким, "...для того і з Польщі приїхав, щоб йому з шурином [...] з Якимом Сомком черкаські міста всі віддати королю..."⁶⁰ Звинувачував Іван Мартинович у зрадливих намірах й іншу городову старшину — передовсім полковників В. Золотаренка та О. Силича, які разом з наказним хочуть "...від великого государя відокремитися до ляхів..." Очевидно, що не без впливу єпископа Мефодія, який вступив у відвертий конфлікт з вищим київським духовенством, сформувалася в І. Брюховецького думка стосовно того, що "...і ченці київські їх (старшин. — В. Г.) на тож (тобто, зраду. — В. Г.) приводять..."⁶¹

"Шукаючи" булави для Івана Мартиновича, гадяцькі партнери свою політичну діяльність розгорнули в двох напрямках: з одного боку, вони й надалі компрометували Я. Сомка, сіяли підозру стосовно його намірів перекинутися на бік польського короля як в очах московського керівництва, так і місцевої людності; а з другого — не скупилися на демагогічні обіцянки, аби навербувати собі нових прибічників, і, що саме головне, привести їх на раду до Ніжина. Так, М. Костомаров, слідом за козацькими літописцями, стверджував, що з Гадяча по всій Україні роз'їхалися агенти І. Брюховецького, переважно запорожці, котрі закликали розорених війною та здирствами козацьких старшин посполитих на чорну раду до Ніжина, де можна буде поквитатися із "значними" за всі утиски і знущання, яких вони зазнали раніше⁶². Крім того, кошовий гетьман номінував колишніх посполитих Матвія Гвинтовку та Волевича (Тимка) полковниками, дозволивши їм набирати до себе в полки всіх бажаючих, аби лишень вони віддали свої голоси на раді за нього. Поставлене перед собою завдання Гвинтовка і Волевич успішно виконали, завербувавши до своїх лав таких волонтерів, при появі котрих городові козаки ховалися ніби від ворога⁶³.

Охлократична стихія, що запанувала на Лівобережжі під впливом довготривалих змагань претендентів та закликів прибічників І. Брюховецького до соціального реваншу, творила ситуацію, за якої результати генеральної ради могли бути найнесподіванішими. Адже, згідно інформації, яку вдалося зібрати Д. С. Велико-Гагіну наприкінці травня — на початку червня 1663 р., населення тих міст, які

розташовані ближче до Переяслава, хотіло обрати на гетьманство Я. Сомка, а тих, які ближче до Гадяча — І. Брюховецького, “...а чернь говорить, що Сомка і Брюховецького їм на повне гетьманство не потрібні, а оберуть вони на раді помимо них, кого люблять усією черню”.⁶⁴ Козаки Ніжинського полку в розмовах з царськими чиновниками називали серед таких “улюбленців черні” полтавського козака Костянтина Суличича та ніжинського козака Григорія Кобилецького — значних військових товаришів, які користувалися повагою у Війську Запорозькому*.

Все ж, чітко викристалізувана позиція московського керівництва щодо визначення шкали пріоритетів власних інтересів на Лівобережжі та, зокрема, власних симпатій до учасників елекційного процесу робила результати виборів доволі прогнозованими. Офіційна Москва остаточно втратила довіру до Я. Сомка і зробила ставку на його опонента І. Брюховецького. Варто було лише кошовому гетьману та місцєблюстителю заявити царським представникам в Україні, що вони побоюються їхати до Ніжина із-за загрози нападу з боку вірних Я. Сомкові козаків, як їм було виділено для охорони загін царських ратників⁶⁵. Навіть сам Олексій Михайлович доходить висновку стосовно ненадійності Я. Сомка та, водночас, вірності І. Брюховецького. Так, у власноручному листі до воєводи белгородського Г. Г. Ромодановського монарх наказує: “...берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний...”⁶⁶ В разі виходу ситуації з-під контролю царського представника, інструкція надавала йому повноваження призупинити проведення ради аж до моменту отримання з Москви додаткових рекомендацій.

Проте потреби в цьому не виникло: “чорна” рада під Ніжином, що відбулася 17–18 червня 1663 р. (с. с.), пройшла хоч і доволі бурхливо й драматично, все ж її розв’язка вповні задовольняла московське керівництво. Булава лівобережного правителя перейшла до рук бажаного кандидата — Івана Мартиновича Брюховецького, а його опонентів — Я. Сомка, В. Золотаренка, О. Силича, О. Щуровського та інших не лише скинуто з полковництва, а й ув’язнено, що дозволяло сподіватися на мирне перебирання новообраним гетьманом влади до своїх рук. З іншого боку, сходження на гетьманство в

лівобережній частині Війська Запорозького козацького старшини з чітко промосковською орієнтацією, яке відбулося після того, як булава правобережного реґиментаря перейшла до рук тісно пов'язаного з польським двором П. Тетері, засвідчило подальшу ескалацію конфлікту, зменшення шансів для об'єднання Правобережного і Лівобережного гетьманатів.

* Тоді, навесні 1658 р. призначений резидентом до гетьмана І. Виговського воевода і стольник П. Скуратов інформував Москву про те, що "...задніпровські козаки кажуть у розмовах: Пушкар хоче того, щоб були государеві воеводи, а в нас де того ніколи не буде". Правдивість інформації П. Скуратова підтверджували доволі різкі антимосковські заяви лідерів правобережного козацтва — вихідців зі шляхетського середовища полковників Івана Богуна, Самійла Виговського та інших. (Детальніше див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські політичні відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст.- К., 1995. - С.29-30).

¹ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі - Акты ЮЗР). – Т. 4. – СПб., 1863. - № 115. - С.256.

² Акты Московского государства, изд. под ред. Н.А.Попова. – Т. 3: Разряд. Приказ, Московский стол. – СПб., 1901. - № 212. - С.191.

³ Акты ЮЗР. - Т.5. - № 28. - С.50, 51.

⁴ Там же. - № 28. - С. 53; № 31. - С. 55-58.

* Останні хоч і не підлягали гетьманському реґиментові, а перебували під командою белгородського воеводи, але отримали від нього дозвіл на участь в елекційній раді.

⁵ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Исторические монографии и исследования. – Т. 12. – СПб., 1876. - С. 236.

⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – К., 1997. - С.929.

⁷ Див.: Акты ЮЗР. - Т. 10. - С. 266; Т. 14. - С. 175-178, 688, 778.

⁸ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. - С.156.

⁹ Карпов Г.Ф. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) // Православное обозрение. – 1875. - № 1. - С. 74.

¹⁰ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 40. - С. 77.

¹¹ Там же. - С. 89.

¹² Там же. - Т. 7. - № 114. - С. 334.

¹³ Там же. - Т. 5. - № 31. - С. 57-59.

¹⁴ Там же. - Т. 7. - № 121. - С. 364.

¹⁵ Там же. - Т. 5. - № 31. - С. 62.

¹⁶ Там же. - № 28. - С. 51-52; № 39. - С. 75.

¹⁷ Российский государственный архив древних актов в Москве. - Ф. 124: Малороссийские дела (1661), № 17. - Л. 5.

- ¹⁸ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. - Ф. II, № 15401-15424. - Арк. 242-243.
- ¹⁹ Детальніше див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 - 1665. - К., 2001. - С. 354-355.
- ²⁰ Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. - Т. 4: 1645-1676. — СПб., 1842. - № 67. - С. 322.
- ²¹ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 46. - С. 101.
- ²² Див.: Эйнгорн В. Указ.соч. - С. 39, 95 тощо.
- ²³ Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. - 1887. - № 2. - С. 277.
- * Аналогічну думку відстоювали російські історики С. Соловйов та В. Ейнгорн. Але, коли зважати на дану ознаку — відсутність царських повноважних представників, з формально-правового боку вибори, що відбулися в Козельці, були абсолютно правомірними. Адже ні в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ні навіть у її зміненому варіанті 1659 р. та “Нових статтях” Ю. Хмельницького 1659 р. не містилося положень, які б обмежували прерогативи української сторони у питанні гетьманської елекції через впровадження норми про обов’язкову участь російського представника у роботі елекційної ради. Так, згідно договору 1654 р., Військо Запорозьке володіло правом “...обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть і про того писати нам, великому государю...” У сфальсифікованому варіанті “Статей Б. Хмельницького” в редакції 1659 р. прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці порушувалися тим, що відтепер новообраний регіментар повинен був їхати до царя “...бачити його царські пресвітлі очі...”, і вже на Москві цар мав “...пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор і на гетьманство свою государеву жалуванную грамоту дати йому накаже...” У “Нових статтях” інших будь-яких уточнень у виборчу процедуру не містилося. Тобто, необхідність присутності представників уряду Олексія Михайловича на виборчій раді диктувалася не правовими нормами, що регулювали політичні стосунки Війська Запорозького з московським монархом, а лише побажаннями козацької старшини, передовсім Я. Сомка та В. Золотаренка, спроби яких вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. успіхом не увінчалися. (Див.: Акты ЮЗР. - Т. 4. - № 115. - С. 263; Т. 10. - № 8. - С. 448-449).
- * А ось дане положення явно суперечило нормам “Нових статей” Ю. Хмельницького, згідно з якими гетьману було заборонено “...без ради і поради з усією черню...” скидати старшину з урядів (стаття 7), а також карати на смерть без відповідного царського указу цілий ряд лівобережних старшин, котрі продемонстрували свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом І. Виговським, — наказного гетьмана І. Безпалого, полковників Т. Цицюру, В. Золотаренка, О. Силича та їх старшину (стаття 12). (Див.: Акты ЮЗР. - Т. 4. - № 115. - С. 268-269).
- ²⁴ Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...- С.33-34.
- ²⁵ Эйнгорн В. Указ.соч. - С. 182.
- ²⁶ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 114. - С. 334-335.
- ²⁷ Детальніше див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...- С. 23-25.
- * Полковий уряд посів ще у 1657 р., брав активну участь у повстанні проти гетьмана І. Виговського в серпні-вересні 1659 р., за що в жовтні 1659 р. отримав

- охоронну грамоту царя і був виведений з-під карної влади гетьмана.
- ²⁸ Карпов Г.Ф. Указ.соч. - С. 214-219.
- ²⁹ Эйнгорн В. Указ.соч. - С. 183.
- ³⁰ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 115. - С. 116-177; Востоков А. Указ.соч. - С. 281.
- ³¹ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 15. - С. 393.
- ³² Востоков А. Указ.соч. - С. 282.
- ³³ РГАДА. - Ф. 124: Малороссийские дела, оп.3: 1662 г., дело 20. - Л.15. Щоправда, В. Ейнгорн переконливо доводить, що врешті-решт в оточенні Олексія Михайловича гору взяли прибічники більш поміркованих дій по відношенню до козацької старшини, і на адресу Я. Сомка було відправлено менш різкий за змістом і стилістичними зворотами лист, в якому негативне ставлення Москви до проведеної ним ради в Козельці демонструвалося не різкими закидами щодо його "свавілля", а лише повним ігноруванням нових політичних реалій, — козацького старшину й надалі титулували в грамоті "наказним", а не повним гетьманом (Ейнгорн В. Указ. соч. - С. 190).
- ³⁴ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 56. - С. 115.
- ³⁵ Там же. - № 55. - С. 113.
- ³⁶ Там же. - № 55. - С. 118.
- ³⁷ Там же. - С. 112, 113.
- ³⁸ Там же. - Т. 5. - № 56. - С. 117-119.
- ³⁹ Ейнгорн В. Указ. соч. - С. 199.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 121. - С. 349.
- ⁴¹ АИ. - Т. 4. - № 167. - С. 325-327.
- ⁴² Эйнгорн В. Указ. соч. - С. 202.
- ⁴³ Записки Отделения Русского и Славянского археологического общества. - Т. 2.- СПб., 1861. - С. 772.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 121. - С. 346.
- * Так, інструкція послу, надана з Посольського приказу, зобов'язувала його по прибутті до Ніжина з'ясувати суспільно-політичні настрої у Війську Запорозькому та в українському суспільстві загалом, визначити наміри електорату щодо підтримки того чи іншого претендента на гетьманство, а також ступінь лояльності останніх по відношенню до російського монарха, а отже — бажаності їх сходження на найвищий щабель ієрархічної драбини Війська Запорозького. І лише після цього російському повноважному представнику наказувалося розіслати запрошення на раду до місцеблюстителя Мефодія, наказного гетьмана Я. Сомка, кошового гетьмана І. Брюховецького, усіх лівобережних полковників, щоб вони з'їжджалися для обрання гетьмана "всім військом і черню [...] вольними голосами", за стародавніми правами і, як акцентувалася увага в наказі, за Переяславськими статтями 1659 р. (Детальніше див.: Горобець В. Еліта козацької України... - С. 380-382).
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 121. - С. 363.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. - С. 368.
- ⁵⁰ Там же. - Т. 5. 41. - С. 94.
- ⁵¹ Там же.

-
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же. - Т. 7. - № 121. - С. 360.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Там же. - С. 356.
- ⁵⁸ Эйнгорн В. Указ. соч. - С. 283.
- ⁵⁹ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 121. - С. 349.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Там же. - С. 348-349.
- ⁶² Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого ... - С. 176.
- ⁶³ Востоков А. Нежинская рада. - С. 130-131.
- ⁶⁴ Цит. за: Востоков А. Нежинская рада. - С. 132.
- * Г. Кобилецький вже у реєстрі 1649 р. значиться як сотник сьомої ніжинської сотні, а протягом 1655–1656 та 1658 рр. виконував обов'язки наказного полковника Ніжинського полку.
- ⁶⁵ Эйнгорн В. Указ. соч. - С. 216.
- ⁶⁶ Записки Отделения Русского и Славянского археологического общества. - Т. 2. - С. 771.